

Andrey Markoviç SAGALAYEV. Ural-Altay Mitolojisinde Arkeotipler ve Semboller. (Çeviren: Ali Toraman). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017, ISBN: 978-605-9521-09-3, 176 sayfa.

Nejla KAYALI ORTA*

“Güney ve Batı Sibirya yerli halklarının ruhani kültürü ve arkaik dünya görüşü” üzerine çalışmalarıyla bilinen Rus bilim adamı Andrey Markoviç Sagalayev’in 100’ün üzerinde eseri bulunmaktadır. Ali Toraman tarafından çevrilen Sagalayev’in *Ural-Altay Mitolojisinde Arkeotipler ve Semboller* adlı eseri 176 sayfadır. Bilge Kültür Sanat Yayıncılık tarafından 2017 yılında basılmıştır. Bu eser, giriş, sonuç ve sözlük dışında “Arkaik Dünya Görüşü Tasavvurunun Metodolojisi Üzerine”, “Yaratılış Araçları”, “Umay ve Kaltaş”, “Kökler ve Yıldızlar” olmak üzere toplam dört bölümden oluşmaktadır. Kitabın giriş bölümünde Türk halklarının konuştuğu dillerin de içinde yer aldığı Ural ve Altay dilini konuşanları niçin beraber aldığı hakkında bilgi verilmektedir: “Onların step-orman bölgesi şeklinde ayrılması, etnik gruplar arası etkileşimin çeşitli kuşakları için hiçbir zaman engel teşkil etmedi” (Sagalayev, 2017:7). Yazar, geniş bir coğrafyadan bahsetmesine karşılık çalışmasını Batı Sibirya bölgesiyle sınırlandırmıştır ancak bu durumun, “Ural ve Altay dil ailesinin diğer halklarının dünya görüşündeki materyallerin hariç tutulması anlamına gelmediğini” (2017: 10) vurgulamaktadır. Buryatlar, Evenkler, Moğollar ve Ural halk-

larındaki hayat ağacı konusuyla bu durumu örneklendirir.

Türklerin Orta Asya’dan başlayan yolculuklarını ve diğer halklarla etkileşimlerini kuzeye yayılmasıyla açıklayan Sagalayev, bu durumu şu şekilde ifade eder: “Bu dönemde, tayga sakinleri tarafından birtakım mitolojik ve destani motiflerin benimsenmesi, Samoyed ve özellikle Ural halklarının dillerine, Türk ritüel kelimelerinin sızmasını gerçekleştirmiştir” (2017: 13). Kitapta yer yer kültürel ve mitolojik ifadelerin etimolojik olarak nereden nasıl geldiğini ve hangi anlamlar taşıdığını belirten yazar, bu ifadelere tarihi, coğrafi, arkeolojik, etnolojik ve siyasi ilişkiler kapsamında da açıklamalar getirmektedir. Böylelikle hem benzerlik hem de farklılık ilişkilerini örneklerle ortaya koymaktadır.

Yazar, Sibirya’da ve Orta Asya’da erken Türkler ve onların ataları arasındaki kopukluğu, bu karanlık çağın eserlerinin henüz yeteri kadar bilinmemesiyle açıklar ve Türk devrinin etnografik materyallerinin, Türk kültürünün kökeni hakkında ciddi düşünceler için bir vesile olacağını belirtir. Güney Sibirya Türklerinin kültürü üzerine Hint-İran mirası problemini yerleştirir. Türklerin kendi etnografik kimliklerini, Türklere kadarki dönem

* Mersin Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Bölümü Okutmanı, nejlakayali@mersin.edu.tr

“Hint-Avrupa”, Türk olmayan “Samo-yedler, Ketler” ve tamamen Türk bileşenleri olarak katmanlaşan bir süreç olarak sınıflandırır. Tüm bu olgular ve varsayımlar doğrultusunda, “Batı Sibirya’daki Ural ve Altay kültürünün köklerinin ne kadar eski zamanlara gittiği veya daha doğrusu, etnokültürel haritadaki değişikliğin ne zamandan beri ‘çağdaş etnografinin’ sınırına yığılan manevi dünyanın şekillenmesi için önemli ve somut hâle geldiği üzerine düşünmek zorunda bırakıyor” (2017: 11,12) açıklamasını yapar.

Sagalayev, çalışmasında hangi materyalleri ve yöntemleri nasıl bir amaç ve önem doğrultusunda ele aldığı şunu şekilde belirtmektedir: “Gelecekteki dünya görüşünü açıklamamıza imkân sağlayan kaynaklar, özellikle mitoloji ve folklor, ritüel kültür, mitolojik ritüel eylemlerin klişe tipleri, idealler ve değerler hakkında sunulanlar bu çalışmamız için önem arz etmektedir” (2017: 17). “Ural-Altay dünya görüşünün karşılaştırmalı çalışmasının ilk aşaması, tesadüfi olmayan benzerlikleri ortaya çıkartmaktadır” (2017: 17).

“Arkaik dünya görüşü tasavvurunun metodolojisi üzerine” adlı ilk bölümde Sagalayev, Ural-Altay halklarının arkeolojik materyalleri, tarihi ve coğrafi yapısı dünya görüşü ile ilgili açıklamalar yaparak, “Batı Sibirya arkeolojisi, maddi kültür alanının evrimini incelemeye imkân sağlayan metinsel fırsatlara sıklıkla sahiptir” (2017: 22) der. Arkaik dünya görüşü ile ilgili “kültler” ve “izmler”den dönüt alarak dünya modeli üzerine şöyle bir görüş bildirir: “Dünya modeli, ağırlıklı olarak şamanik dualar,

gerçek hikâyeler, efsaneler, mitolojik hikâyeler, bilmece, şarkılar ve destanlar gibi folklorik metinlere dayanarak yeniden inşa edilir” (2017: 21). “Dünyanın folklorik modelinden çeşitli, uyumsuz ve çelişkili rivayetlerin tasarlandığı bilinir. Çeşitlilik, sadece dünya görüşündeki egemen olan düşünce şemalarının yaşanabilirliğini desteklemez, aynı zamanda kendi geleniğinin varlığının yöntemini de destekler. Birtakım benzer rivayetlerin varlığı, eş zamanlı ve art zamanlı yönlerde bilgi iletiminin, sözlü metinlerin işlenmesi, yorumlanması ve iletilmesine götürüldüğü kültür için önemlidir” (2017:27).

Dünyayı tasvir etme isteği, yeniden düzenleme; yaşamdaki eksikliklerin yeniden kurulması gibi insanı güdülerin ve yaşayış biçimlerinin Ural-Altay kültüründe arketipler ve semboller olarak dünya görüşlerinde nasıl yer aldığına dair açıklamalar, bu bölümde anlatılmaktadır. Sagalayev, bu durumu bir benzetme yaparak dile getirir: “Mecazi olarak, dünya görüşünü, dünyanın üzerine atılan ağı şunu şekilde belirtebiliriz. Bu düğümlerin sık olduğu yerde, dünya görüşünün hâkim sembollerini bulabiliriz. Bunlar, şartların doğurduğu birçok mitolojiyi yaratan hikâye, mitoloji ve efsane üreten, mitolojik evrenin düzenini belirleyen, dünyaya bakış açısının temel elementleridir. Ural-Altay dünyasında bunlar, öncelikli olarak, dağ, nehir, ağaç, kuş gibi gerçek nesnelere. Sembol seviyesine yükselen bu nesnelere, herhangi bir süreci, niteliği ve dünyanın gerçek ve muhtemel durumunu kavramaya, benzetmeye ve tasvir etmeye imkân sağlar. Hâkim sembollerin her yerde

varlığı, kendi aralarındaki ilişkinin yoğunluğu ve çeşitliliğinden daha yüksektir” (2017: 31). “Hâkim sembollerin semantik alanları, birçok dönüşüm imkânını ve birisini diğeri aracılığıyla açıklamayı oluşturmakla örtüşür. Örneğin; ağaç görünümleri, dağlar ve kuşlar iç içe girmiş durumdadır” (2017: 33).

Yazar, bahsedilen dünya döngüsü, arketipler ve semboller için bazı şemalar örnek verir: “Gök, yer ve yer altı tanrılarında oluşan mabet şeması, bir zamanlar güncel olan mitoloji ve inançların izlerinin muhafaza edilmesinde oldukça sembolik olabilir. Ural-Altay dünyası için özellikle mabedin, kült uygulaması gerçeğini tamamen yansıtmadığını, onların iki paralel yapı olarak var olduklarını tespit etmek mümkündür” (2017: 34). Mabet ve ritüellerin tamamlayıcı olduğunu belirten yazar, “yerel gelenekteki tapınağın orta ve aşağı kademeleri, genel Ogur ve genel Türk yansımasının birkaç karakterinin muhafaza edilmesiy-le geliştirilir. Tanrıyı kendi toprağına bağlama, onu ata, kahraman, koruyucu olarak göstermenin gözle görülür bir eğilim” (2017: 35) olduğuna dikkat çeker.

“Yaratılış araçları” bölümünde, evrenin en önemli elementlerinin ortaya çıkmasını Erlik ve Ülgen arasındaki zıtlaşma üzerine kurulu mitolojik örneklerle açıklayan Sagalayev, bunların arkaik mitolojiyle bağlantılarını kurarak Hint ve İran kültürlerindeki benzerleriyle karşılaştırarak paralellikleri ortaya koyar. (2017: 54).

“Umay ve Kaltaş” bölümünde yazar, “dünyaya arkaik bakış açısı için önemli olan merhamet, acıma,

himaye, yardım” gibi konuları Türk mitolojisindeki Umay ve Kaltaş gibi mit karakterleri üzerinden örnekendirir ve “Ana-tanrıçanın Ural ve Altay versiyonlarını karşılaştırma, belirli iki karakterden başlatılabilir... Türk-Ogurların benzerlikleri arasında iki tanrıça ‘Umay ve Kaltaş’ın yakınlığı öne çıkar” (2017: 59) der.

Sagalayev, bu benzerliğin doğasını taş tabletler, şaman resimleri, şaman manileri, efsaneleri, şarkılar gibi folklorik metinler ve geçiş dönemlerindeki uygulamalar aracılığıyla inceler. “İki gelenekte de ana-tanrıça, kutsal gökle yeryüzünde yeni hayatın ortaya çıkmasını onaylayan kendi küresiyle ilişkilendirilir” (2017: 65). “Ana-tanrıça her iki gelenekte de ‘kuş-ağaç’ olarak sunulan kompleksle yakından ilişkilidir” (2017: 87). “Ural-Altay geleneği belirlenen noktalara tanrı-kuş (ya da kuş şeklinde ana-tanrıça) karı-koca çiftini yerleştirerek dünyayı dikeyine (ağaç, nehir), başlangıç ve son olarak belirleme çabasıdır. Onların bulunduğu yerler; nehir kaynakları, ağaç kökleri, ağaç tepeleridir. Kutsal kaynak, göl veya deniz de vardır. Bazen kuşun özellikleri siliktir, yeniden kavranan kişilerin kendisi ise halk demonolojisinin kurallarıyla uygunluk gösterir. Geçmiş karakterler ise hafızada muhafaza edilir” (2017: 99).

“Kökler ve Yıldızlar” bölümünde Altaylar, Hakaslar, Ogurlar, Selkuplar, Ulçiler, Şorlar, Mansiler gibi halkların kültürel ürünlerinden örnekler vererek yazar “ağaç-ata, kök-yıldız” arketipleri ve sembolleri üzerinde durur. Sagalayev, bu sembolleri arkaik dünya görüşüyle çeşitli açılardan ilişkilendirir: “Ağaçtan doğma, Ural-Al-

tay dünyasındaki en önemli evrensel motiflerden biridir ve varlığını uzun süre muhafaza etmiştir” (2017: 121). “Şaman folkloru, hayat ağacının daha etkileyici kozmik tablosunu çizer” (2017: 125). “Her iki gelenekte de kutsal ağacın kökleriyle ihtiyar erkek arasında bir yakınlık vardır” (2017: 128). “Dünya arkaik bakış açısının evrenselliğini gösteren kök ve atanın özdeşleşmiş olması mümkündür” (2017: 132). “Hayat ağacı görünümünün bir önemli yönü de insan kemiğiyle ağacın özdeşleştirilmesidir” (2017: 135). “Ağaç-atalar, kökler-yıldızlar, insan kemiği, ‘ağaçtan yapılanlar’, bir defa evrensel sembolik özelliğe sahip olan hayat ağacı görünümünün belirli yönlerinin arkaik dünya görüşüyle işlenmesi sonucunun özüdür” (2017: 140).

Sagalayev, “her iki gelenekte, insana ait ve insandan ayrı nitelikte ortaya çıkan hayat sıfatları hakkında düşünceler bulunur. Bu zıtlıkta, insana bırakılan ve tekrar göğe dönen ‘ruhlar’ geleneksel kavramın çıkış noktasıdır. Süreç ve nitelik gibi hayat hakkındaki kavramlar birbiriyle çelişmez, onlar toplumsal bilinç denemelerini ortaya çıkarır, niceliği niteliğe dönüştürmenin sebeplerini keşfeder, insan hayatının doluluğunun farklı niteliğini kavrar ve onu doğal süreçle ilişkilendirir” (2017: 117) der.

Uygurların Maniheizm metinlerinden de örnekler veren Sagalayev, “‘Kök-yıldız’ görüntüsünün gelişmesinin kaynaklarından birisinin, Hint ve İran etkisiyle zenginleştirilen eski Türk geleneği olması muhtemeldir” (2017: 133) diyerek bu durumu hayat ağacıyla örnekendirir: “Kendi özünü, ağaçla akrabalığa sahip olduğunu top-

lumda gösterme, yaşam döngüsüyle doğrudan ilişkili olarak düşünülür. Kutsal ağaç teması, gelecekteki şamanın ruhunun elde edilmesi, vatanın elde edilmesi, başlama yaşı ayinleri, düğün, cenaze töreni, hastalık durumları gibi genellikle insan hayatının kritik noktasında güncellenir. Cenaze törenlerinin birtakım detayları, Ural-Altayların dünya anlayışına uygun olarak, insan ve ağaç arasındaki bağın kesilmediği, güçlendirildiğine dair bilgi verir” (2017: 143). Kitapta geçiş dönemlerindeki ritüellerden çeşitli örnekler verilerek arketipler ve sembollerin geçiş dönemleriyle ilişkileri ve uygulamalardaki yerleri doğrultusunda açıklamalar yapılmaktadır.

Bilimsel çalışmalarda bir şeyin varlığı kadar yokluğu, olumlu kadar olumsuz niteliklerinin tespiti önemlidir. Bu doğrultuda Sagalayev, “Hayat döngüsünde sadece ağaç, dağ, kuş ve nehir önemli rol oynamamıştır. Ural-Altay dünyasında, hayat veren ve hayattan yoksun bırakan muhtemelen daha arkaik diğer bir varyant vardır. Döngü, ‘yutkunma’ ve ‘püskürtme’ olarak kodlanmış olabilir ve bu yönüyle o, gök tanrıdan belirsiz bir yaratığa kadar farklı mitolojik kişilerin aktivitesi ile bağlantılıdır” (2017: 151) açıklamasını yapar. Bunlardan biri de “yiyiciler”dir. Yiyicileri Delbegen ile örnekendirir: “Delbegen, yiyiciler sınıfının, muhtemelen iştahıyla onlardan üstün olan tipik temsilcisidir. Türk-Moğol mitolojisinde, şulmuş, ayne, kuş kafalı yer altı ihtiyar kadınları, uçan yılanlar ve ejderha dutpa gibi delbegen benzer birçok yaratık vardır. Eğer Delbegen kötü ise, o zaman ölüm kaçınılmazdır. Bu anlamda,

onun hayat döngüsüne dâhil edilmesi kaçınılmazdır ve mitolojik karakter olarak o, gereklidir ve yenilmezdir” (2017: 152, 153).

“Hayat döngüsü düşüncesi, Ural-Altay dünyası için son derece önemlidir. Hayatın gerekli biriminin yeniden başlaması, üç dünyayı düğümleyen tek yönlü bir süreç gibi ya da varlık öncesi ve sonrası kutuplar arasında bir sallantı gibi farklı biçimlerde modelize edilebilir. Aynı zamanda ara varyantlar da bulunur. Onların şüphesiz karışıklığına, plan ve şemaya indirgenememesine rağmen, dünyaya arkaik bakış açısının temel fikri basit ve anlaşılırdır. Canlı varlığının iz bırakmayan sonucu kabul edilmez, çünkü toplum onun bu hâlini sürekli muhafaza endişesi içindedir. Basit ama kapasitesi büyük mitolojik karakterler, oldukça net bir şekilde her şeyin derin bağlılığı, enerji ve madde- nin tükenmezliği temasını geliştirir. Dünyaya arkaik bakış açısının ekolojisi insanın ve tüm canlı şekillerinin yakınlığının kabul edilmesine dayanır. Tüm diğer doğal nesnelere arasında, şaşılacak derecede birlikte yaşayan, toplum tarafından net ve derin bir şekilde kabul edilen semboller, ağaç ve kuş tercih edilir” (2017: 161). Arketipler ve semboller, kitapta hayat döngüsüyle açıklanarak, tercih nedenleriyle belirtilerek Ural-Altay dünyasındaki halk bilimsel ürünler ve çalışmalarla ortaya konmaktadır.

“Mekânsal-zamanın heterojen niteliği olduğu için, onların doldurulmasının çeşitliliği, tüm diğer süreçlerin ve fenomenlerin model alınması temeline yatar. Toplumun, zaman döngüsünü tekrarlayan doğaya yönelmesine

uygun olarak, dünyada gerçekleşen her şey, dairesel hareket olarak düşünülür ve bu dolaşıma sınırlı madde veya maddeler katılır. Bu maddelerin hareketleri, kritik ve belirli noktalarda onun niteliğinin değişmesine eşlik eder. Böylece uzay, zaman ve hayatın kendisi kavranıp benimsenir” (2017: 116).

Yazar eserin sonuç bölümünde, Ural-Altay mitolojisinde dünya modeli, onun hareketinin tanınması, varlık, ritim öğelerinin ilişkisini “İnsan hayatının temel değeri, onun dünyadaki doğumu ve ölümü arasındaki dönemde yatar. Ama toplum, sonsuz döngünün evrelerinden birisi olarak sadece dünya hayatını anlar” (2017: 163) diyerek insanın anlam arayışındaki bu döngünün önemine dikkat çeker.

Bu eser, Türkiye’de Ural halklarının mitolojileri konusunda sınırlı çalışmaların olduğu göz önünde bulundurulduğunda ve Ural-Altay dillerini konuşanların mitolojilerindeki arketipler ve sembollerin kültürler arası çalışmalarda mukayeseli olarak incelenmesinin gerekliliği düşünüldüğünde önemli bir boşluğu dolduracağı kuvvetle muhtemeldir. Özellikle Türk ve dünya mitolojisi üzerine çalışan araştırmacılara farklı ve yeni bilgiler sunan bu eser, mitolojik dünya görüşü etrafında şekillenen arketip ve sembollerin Türk halklarında, kültürlerinde, inançlarında hangileri olduğunu ve benzerliklerle farklılıklarını ortaya koyması açısından önemlidir.